

Nowe podejście do ochrony krajobrazu kulturowego – budowanie tożsamości lokalnej w oparciu o czytelną narrację krajobrazową

Elżbieta Raszeja, Anna Gaflecka

New Approach in
Cultural Landscape
Protection –
Strengthening the Local
Identity by a Legible
Landscape Narration

Wprowadzenie

Introduction

Ochrona krajobrazu kulturowego, szczególnie na obszarach wiejskich, jest problemem trudnym do rozwiązania ze względu na złożoną naturę i coraz większą dynamikę zmian funkcjonalnych, kulturowych i przestrzennych na tych obszarach. Plany zachowania lub odtwarzania cennych historycznych form i obiektów – przy jednoczesnym zaniku ich pierwotnych funkcji, utracie znaczenia i roli w życiu lokalnych społeczności – skazane są często na niepowodzenie. Instrumenty prawne, strategie ochronne i klasyczne metody projektowe nie zawsze okazują się wystarczająco skuteczne. Próba twórczej odpowiedzi na rosnącą unifikację i anonimowość współczesnego krajobrazu kulturowego jest koncepcja narracji krajobrazowej. Proponuje ona nową drogę poznawania, interpretacji, a także kształtowania przestrzeni, odmienną od powszechnie stosowanych metod konwencjonalnych. Opiera się na identyfikacji zdarzeń i procesów, zapisanych w formach krajobrazu, uchwyceniu śladów przeszłości i włączeniu ich w teraźniejszość¹. Narracja krajobrazowa znajduje zastosowanie zarówno w działaniach konserwatorskich, jak też w planowaniu przestrzennym i architekturze krajobrazu. Ważnym aspektem tej koncepcji jest budowanie tożsamości kulturowej poszczególnych miejsc

i obszarów z udziałem społeczności lokalnych, na bazie ich wiedzy, wspomnień, doświadczeń i emocji. Narracja krajobrazowa, bazująca na założeniu, że czytelność struktur i form krajobrazu warunkuje wzmocnienie związków między ludźmi i ich środowiskiem życia, stanowi doskonałą podstawę teoretyczną i metodologiczną dla nowego modelu ochrony krajobrazu.

Idea narracji krajobrazowej została wdrożona podczas pracy nad strategią rozwoju wsi Rogalin, położonej 20 km na południowy-wschód od Poznania, na północnym brzegu Warty. Podobnie jak większość obszarów wiejskich w strefie oddziaływania dużych aglomeracji miejskich, wieś zmienia obecnie swój charakter. Historyczne struktury przestrzenne, które przez wieki odznaczały się dużą trwałością i stabilnością, w ostatnich czasach ulegają widocznym przekształceniom na skutek współczesnych procesów rozwojowych. Problemem jest brak całościowego i wszechstronnego rozpoznania specyfiki przestrzenno-kulturowej wsi, a co za tym idzie – brak koncepcji wykorzystania zasobów krajobrazu kulturowego. Powszechnie znane są wysokiej klasy zabytki i zasoby dziedzictwa historycznego Rogalina o randze narodowej (rezydencja i mauzoleum Raczyńskich, galeria malarstwa), a także wyjątkowy charakter tutejszego krajobrazu naturalnego (dolina Warty, starorzeczka, roślinność łąkowa, pomnikowe dęby). Tymczasem

cenne struktury krajobrazu związanego z funkcjonowaniem jednego z najważniejszych wielkopolskich majątków, a także relikty przeszłości wsi nie znajdują miejsca w powszechnym społecznym odbiorze. Rogalin to nie tylko pałac, park i wiekowe dęby, to także rozległe pola, będące przykładem harmonijnego krajobrazu rolniczego, zadrzewienia przydrożne i śródpolne, zabudowania pofolwarczne (lub ich historyczne ślady), których funkcjonowanie miało dawniej kluczowe znaczenie dla utrzymania historycznego zespołu.

Artykuł prezentuje wyniki badań nad krajobrazem kulturowym Rogalina, prowadzonych w roku 2010 w Zakładzie Architektury Krajobrazu Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu przez zespół pod kierunkiem dr inż. arch. Elżbiety Raszei². Podstawowym problemem badawczym było wszechstronne rozpoznanie charakteru krajobrazu kulturowego, identyfikacji jego form i typów, a także próba wyjaśnienia procesów, które doprowadziły do ukształtowania jego obecnej struktury. Integralnym elementem badań była interpretacja śladów historycznych w przestrzeni wsi, która pozwoliła na odczytanie genezy i etapów jej rozwoju. Wyniki przeprowadzonych badań stały się podstawą dla sformułowania założeń strategii ochrony krajobrazu kulturowego Rogalina, opartej w znacznym stopniu na idei narracji krajobrazowej.

Tożsamość lokalna i narracja krajobrazu

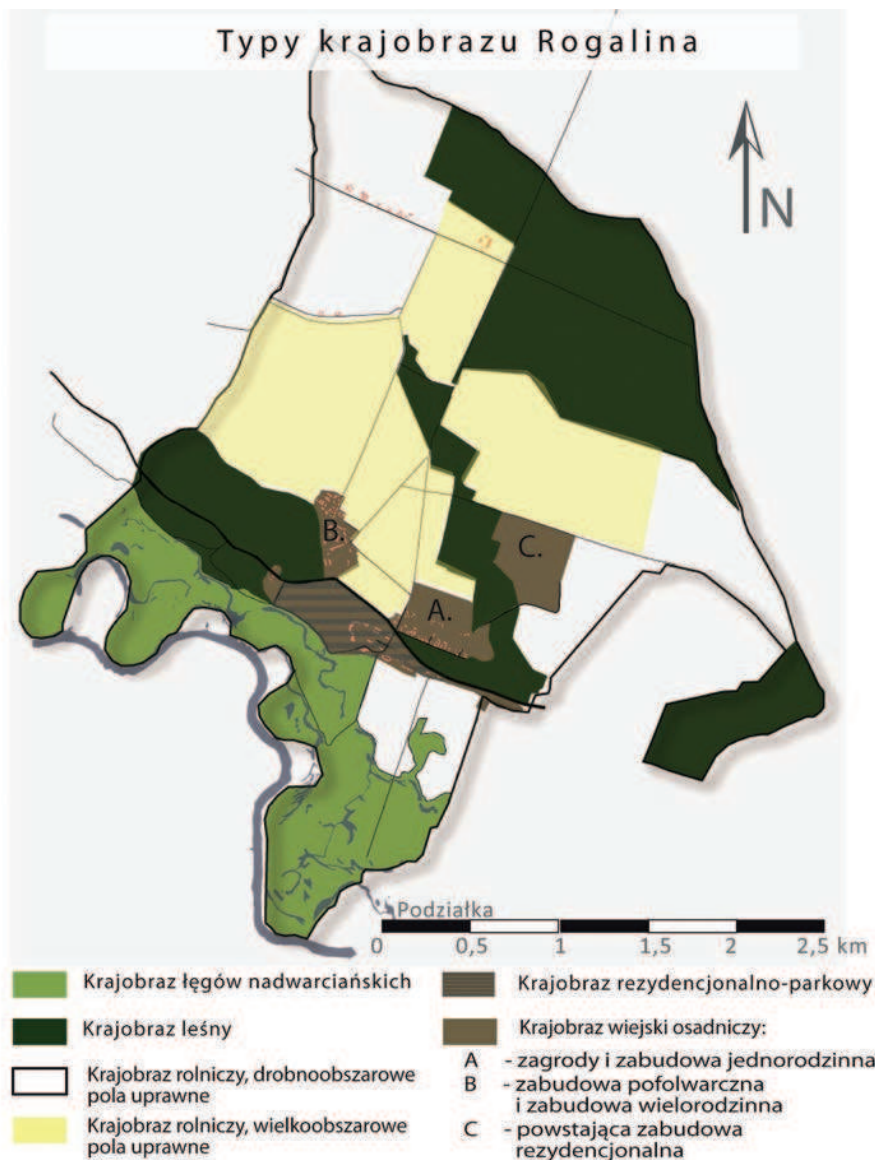
Local identity and landscape narrative

Krajobraz znaczeń posiada wyraźny kontekst kulturowy, wyczuwalny pod jego fizyczną formą. Przekazuje określone treści, zawarte w jego elementach³. Narracja krajobrazu przejawia się w czytelności istniejących struktur krajobrazowych. Pozwala na zrozumienie procesów, które wpłynęły na aktualny charakter obserwowanego krajobrazu. Umożliwia odczytanie pochodzenia, wartości i roli zastanych form⁴. W procesie rozpoznawania i identyfikacji, a w konsekwencji zapamiętywania specyfiki krajobrazu, istotną rolę odgrywają charakterystyczne elementy naturalne i kulturowe, które często mają znaczenie symboliczne. Równie ważne są aspekty niematerialne, „duch miejsca” – *genius loci* – budujące emocjonalną więź z krajobrazem, poczucie swojskości i zakorzenienia⁵. W takim ujęciu krajobraz nabiera nowego znaczenia, nie jest już tylko tłem dla zdarzeń, lecz wartością samą w sobie. Jest tekstem, który może być analizowany i interpretowany. Są w nim zakodowane znaczenia i treści, których odczytanie wymaga znajomości swoistej „gramatyki” i „logiki” przestrzeni⁶. Wartością społeczną i kulturową społeczności lokalnych, budującą ich tożsamość, jest współ-

na wiedza historyczna i znajomość znaczeń w przestrzeni. Krajobraz jest w specyficzny sposób postrzegany, odczuwany i doświadczany przez jednostki i społeczności z perspektywy różnych kultur lokalnych, regionalnych i narodowych. Stworzyły one i rozwinęły właściwy sobie system kodowania (zaszyfrowywania) i rozkodowywania (rozszyfrowywania) znaczeń ukrytych w krajobrazie.

Narracja stanowi ramę teoretyczną i metodologiczną nie tylko dla badań, ale też dla specyficznego sposobu projektowania krajobrazu. Determinuje zarówno sposób myślenia o kształtowaniu przestrzeni, jak i sam proces twórczy. W wyraźny sposób nawiązuje do twórczości literackiej, proponując „opowiadanie historii” (*storytelling*) w krajobrazie poprzez stosowanie takich elementów jak: temat, fabuła, metafora, sekwencja czy chronologia. Istotą projektowania narracyjnego nie jest tworzenie konkretnych obiektów, w dosłowny sposób przekazujących określone treści, odtwarzających lub naśladowujących historyczne formy, lecz budowanie kontekstu przestrzennego, bazowanie na skojarzeniach, symbolach i znakach, które pobudzają wyobraźnię odbiorcy i włączają go w proces kreacji, pozostawiając miejsce dla jego indywidualnej interpretacji⁷.

Założenia narracji krajobrazowej wydają się szczególnie cenne w przypadku krajobrazów historycznych. Strategia ochrony oparta na czytelności przestrzeni i emocjonalnym zaangażowaniu jej użytkowni-

Ryc. 1. Typy i podtypy krajobrazu Rogalina

Fig. 1. Rogalin landscape typology

uczestnictwie w lokalnej kulturze⁸. Stworzenie odpowiednich ram dla rozwoju turystyki kulturowej może się stać sposobem zaangażowania zarówno lokalnych społeczności, jak też przyjezdnych w ochronę krajobrazu kulturowego. Korzyści z turystyki mogą być rozpatrywane na dwóch płaszczyznach. Może ona przyczynić się do zwiększania liczby miejsc pracy i dochodów dla danej jednostki osadniczej, może też służyć rozwiązywaniu konkretnych problemów, w tym także tych związanych z zagrożeniem dziedzictwa kulturowego. Adaptacja na potrzeby turystyczne istniejących obiektów o walorach historycznych i kulturowych, prowadzi do zachowania określonych wartości, a jednocześnie do poprawy sytuacji ekonomicznej mieszkańców (nowe miejsca pracy). Działanie takie przyczynia się do ochrony krajobrazu i utrzymania jego autentyczności przez trwałość wartościowych form i elementów⁹.

Specyfika krajobrazu Rogalina

Landscape character of the village of Rogalina

Krajobraz kulturowy Rogalina kształtowany był przez wieki, pod wpływem różnych procesów gospodarczych, politycznych i społecznych, o różnej jakości, wymiarze, skali i tempie. Przyczyniły się one do ukształtowania charakterystycznego

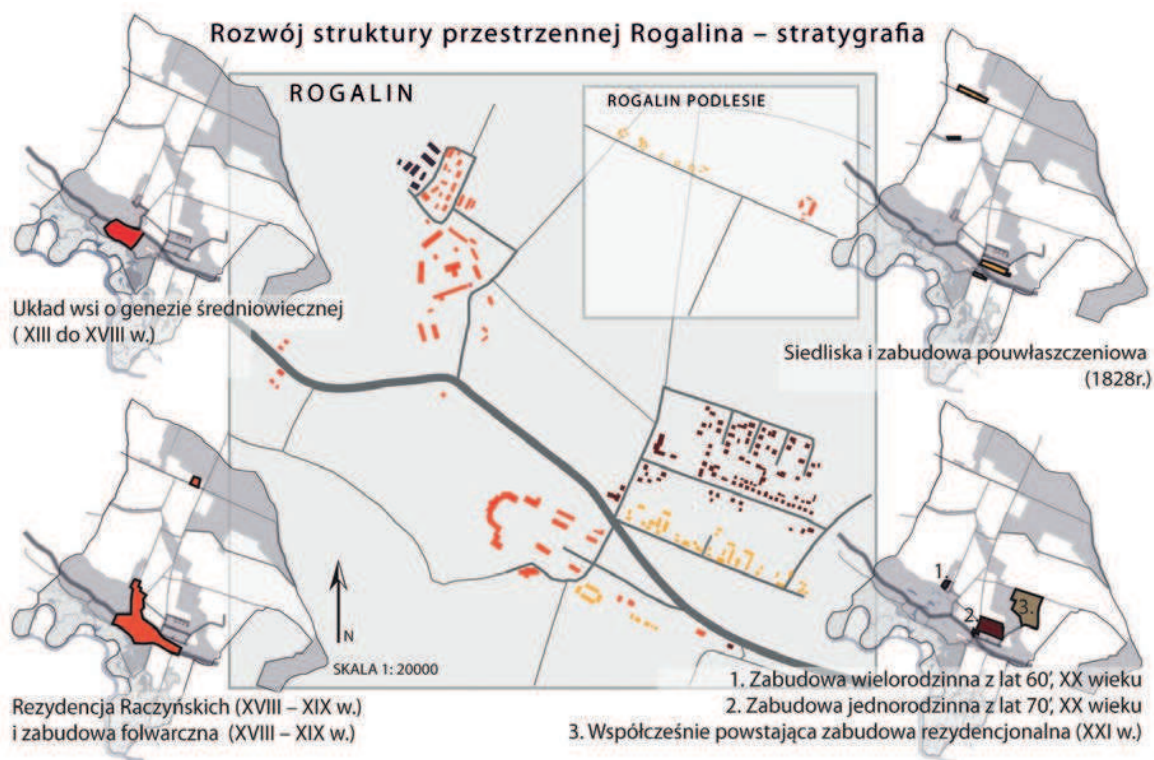
ków (mieszkańców, odwiedzających) może okazać się bardziej skuteczna niż niektóre instrumenty prawne. Dodatkowym argumentem jest spójność tej koncepcji z założeniami turystyki kulturowej, stanowiącej alternatywę dla tradycyjnych form turystyki masowej oraz odpowiedź na rosnące zainteresowanie kulturą lokalną i krajobrazem wiejskim. Turystyka kulturowa oparta jest na chęci poznawania otaczającego nas świata i jego historii, poszerzania wiedzy, zdobywania nowych doświadczeń

czy zaspokajania własnych potrzeb poznawczych. Krajobraz wiejski pełen jest ukrytych znaków i symboli – kodów przestrzennych wynikających z niepowtarzalnej historii miejsc. Istotna jest umiejętność interpretowania krajobrazu, odkrywania tego, co tworzy specyfikę i autentyczność miejsc, co kształtuje ich tożsamość w globalnej przestrzeni. Możliwość odczytywania tych ukrytych treści to propozycja dla nowego modelu turystyki wiejskiej, opartego na doświadczaniu krajobrazu i współ-

dla tego miejsca modelu organizacji przestrzeni, uzależnionego od specyficznych warunków naturalnych, które wyznaczyły formy i granice zagospodarowania (ryc. 1). Historia Rogalina zapisała się w jego różnych formach przestrzennych tj. w rozplanowaniu poszczególnych struktur osadniczych, wielkości i kształtach siedlisk, podziale i rozmieszczeniu gruntów uprawnych, układzie komunikacyjnym czy systemie zieleni śródpolnej. Proces zmian dziejowych Rogalina doprowadził do powstania rozproszonej struktury osadniczej o bogatej warstwie semiologicznej i ukształtowania się specyficznych relacji z krajobrazem naturalnym doliny Warty. Charakterystyczne warunki naturalne, szczególnie dolina Warty, determinowały historyczny rozwój Rogalina i wpływają współcześnie na odbiór krajobrazu. Wybór

miejsca na rezydencję Raczyńskich na górnym załomie doliny Warty nie był przypadkowy. Z całą pewnością to walory krajobrazu naturalnego, przed względami gospodarczymi, zadecydowały o kupnie Rogalina¹⁰. Rozległa ekspozycja widokowa, atrakcyjny krajobraz terenów łęgów nadwarciańskich z licznymi samotniczymi dębami wpłynęły na rozwój przestrzenny wsi w jej najważniejszym, osiemnastowiecznym etapie rozwojowym. Założenie parkowo-pałacowe zajęło znaczną część gruntów dawnej wsi o genezie średniowiecznej (do dzisiaj na tym terenie, zwanym Starą Wsią, zachowały się tylko dwa siedliska). W 1820 r. na osi założenia pałacowego zbudowano kaplicę – mauzoleum rodziny Raczyńskich. Rozwój majątku przyniósł ze sobą rozbudowę części produkcyjnej folwarku, wraz z kolonią

mieszkalną. Pola uprawne położone w północnej części majątku były obsługiwane przez tzw. Mały Folwark – Podlesie, przy którym znajdowała się owczarnia. W tym czasie ukonstytuowała się specyficzna struktura rogalińskiego krajobrazu, związana z funkcjonowaniem wsi folwarcznej – z regularnie rozplanowanymi alejami, wielkoobszarowymi polami oraz „sercem” tego spójnego organizmu funkcjonalno-przestrzennego, czyli założeniem pałacowo-parkowym. Majątek rogaliński rozwijał się bardzo dynamicznie, powstawały kolejne obiekty. We wsi funkcjonowała cegielnia, karczmy i młyn wodny. Niestety, informacje o nich można dziś odnaleźć jedynie w materiałach źródłowych, materialne ślady ich istnienia zniknęły z przestrzeni wsi. Do dzisiaj przetrwały zabudowania gorzelni, chociaż nie pełnią już funk-

Ryc. 2. Rozwój struktury przestrzennej Rogalina – stratygrafia

Fig. 2. Development of spatial structure in Rogalin – stratigraphy

Ryc. 3. Mały folwark Podlesie – owczarnia

Fig. 3. Small manor farm at Podlesie – a sheep shed

nie jest w pełni wykorzystany dla zaspokojenia rosnących i zróżnicowanych potrzeb z zakresu turystyki. Świadomość istniejących walorów jest znikoma. Ruch turystyczny jest niewłaściwie ukierunkowany, ogranicza się wyłącznie do rezydencji i części łągów nadwarciańskich, co przyczynia się do nadmiernej antropresji na tych terenach.

Budowanie narracji krajobrazowej Rogalina w oparciu o ślady przeszłości

Landscape narrative in Rogalin based on traces of the past

Koncepcja kształtowania przestrzeni Rogalina w oparciu o założenia narracji krajobrazowej wymagała przeprowadzenia specyficznych

cji produkcyjnej. Po uwłaszczeniu chłopów, w pierwszej połowie XIX wieku, powstała kolonia mieszkalna przy dzisiejszej ulicy Prezydialnej (tzw. wieś powłaszczeniowa); zmienił się rozłóg pól – obok wielkoobszarowych pól majątku wydzielono niewielkie pola indywidualnych rolników. Po II wojnie światowej we wsi powstała zabudowa wielorodzinną związaną z Państwowym Gospodarstwem Rolnym, gospodarującym na dawnych gruntach folwarcznych. W latach 60. i 70. na terenie wsi nastąpił rozwój zabudowy jednorodzinnej, obecnie we wschodniej części sołectwa powstaje zespół zabudowy rezydencjonalnej. Nadmierny przyrost terenów zabudowy mieszkaniowej i zła organizacja ruchu turystycznego, obok problemów związanych z funkcjonowaniem gospodarki rolnej, stanowią zagrożenie dla tradycyjnych form krajobrazu na obszarze wsi. W ostatnich latach doszło tu również do istotnej zmiany struktury społecznej, w związku z napływem nowych mieszkańców, których przyciąga piękno tutejszego krajobrazu, cisza, spokój oraz stosunkowo niedaleka odległość od Poznania. Przeprowadzone badania wykazały brak integracji między

rdzennymi a nowymi mieszkańcami wsi, czemu sprzyja dezintegracja przestrzenna zespołów zabudowy. Coraz częściej poczucie przynależności do miejsca zamieszkania jest ograniczone tylko do własnej działki. Skutkuje to brakiem troski o przestrzeń wspólną. Niska jest też świadomość znaczenia utrwalonych w krajobrazie struktur przestrzennych. Nieużytkowane obiekty o znaczeniu historycznym narażone są na stopniową degradację. Planowanie zagospodarowania przestrzennego i lokalizacja nowych inwestycji nie uwzględnia uwarunkowań historycznych. Stwierdzono, że potencjał historyczno-kulturowy Rogalina

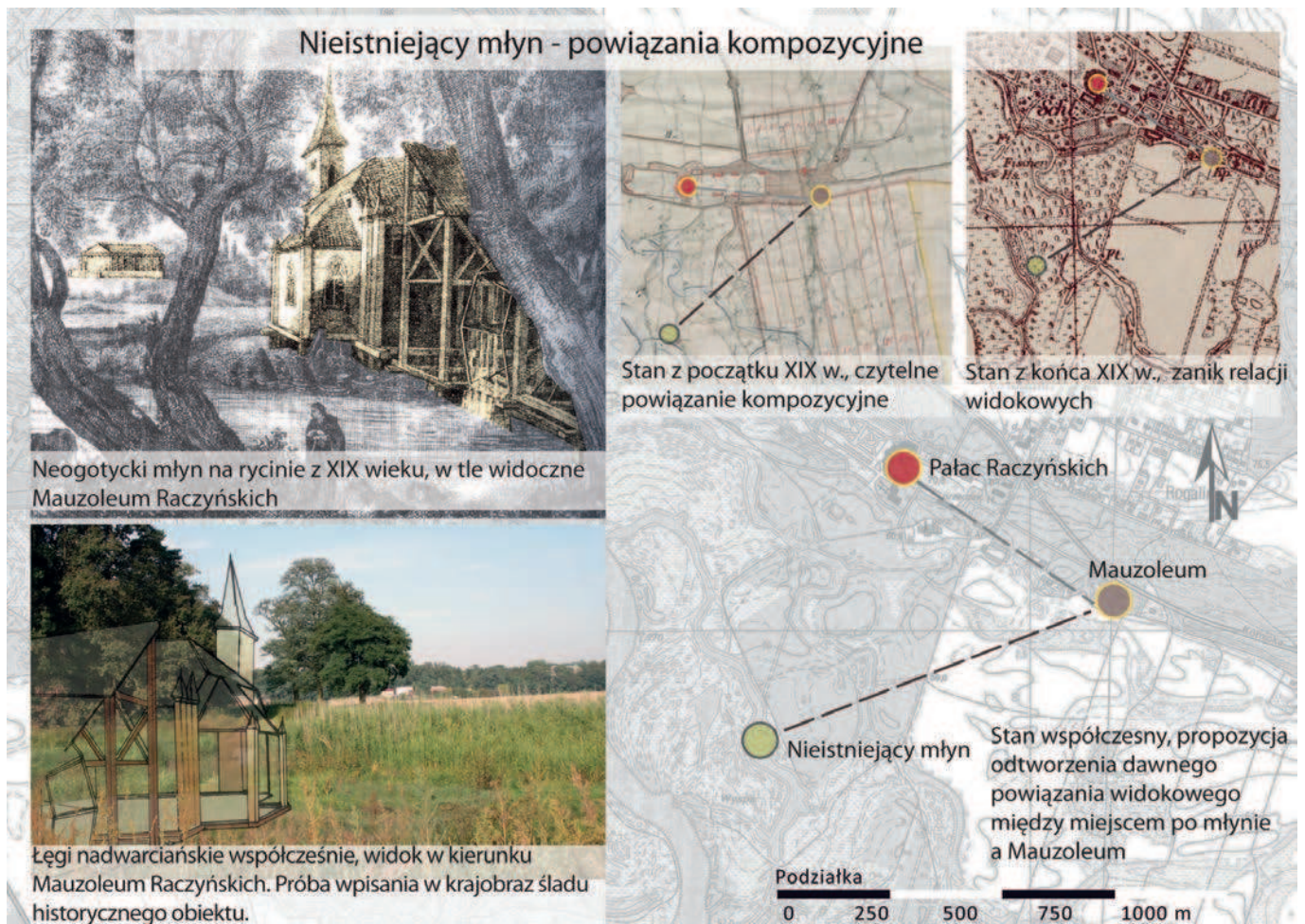

Ryc. 4. Ruiny "Domu Kowala"

Fig. 4. Ruins of Blacksmith's House

Ryc. 5. Nieistniejący młyn – powiązania kompozycyjne z Mauzoleum

Fig. 5. The mill (no longer existing) and scenic links with the chapel

badani. Polegały one na interpretacji zastanych form krajobrazu poprzez wyjaśnienie genezy ich powstania, przemian, którym podlegały na przestrzeni lat oraz nawarstwień (ryc. 2). Przeprowadzono wnikliwą kwerendę archiwalnych materiałów kartograficznych, ikonograficznych i literackich. Taka metoda pozwoliła na zrozumienie charakteru krajobrazu Rogalina, wynikającego ze szczególnych uwarunkowań przyrodniczych i historycznych a także na właściwą ocenę autentyczności oraz stanu przekształcenia określonych form i elementów. Sformułowanie założeń badawczych odnoszących się do dziedzictwa historycznego Rogalina wymagało analizy dostępnej literatu-

ry przedmiotu oraz źródeł w postaci materiałów niepublikowanych oraz map historycznych i współczesnych, a także dostępnej archiwalnej ikonografii. Wnioski z tych analiz były konfrontowane *in situ* z zachowanym rozplanowaniem Rogalina, z usytuowaniem artefaktów, także ich reliktyw. Pozwoliło to na dokonanie rozwarstwień i odczytanie, w pewnym ograniczonym zakresie, krajobrazu historycznego, a także na odnalezienie miejsc ważnych dla budowy narracji krajobrazowej. Koncepcja ochrony krajobrazu kulturowego zakładała nadanie współczesnych funkcji istniejącym obiektom historycznym, przy jednoczesnym zachowaniu autentyczności

formy i materii. Folwark w Rogalinie złożony jest z zespołu budynków, z których wiele nie jest dostosowanych do współczesnych wymagań produkcyjnych i technologicznych. Postuluje się wykorzystanie ich na stworzenie bazy turystycznej oraz miejsca integracji mieszkańców. Mały folwark znajdujący się w północnej części wsi (Polesie), aktualnie nie użytkowany, ma szansę stać się modelowym gospodarstwem pokazowym dla edukacji turystów i promocji lokalnych produktów (ryc. 3). Budynek gorzelnicy mógłby stać się galerią sztuki z zapleczem noclegowo-gastronomicznym dla uczestników plenerów i warsztatów artystycznych. Niszczący „Dom

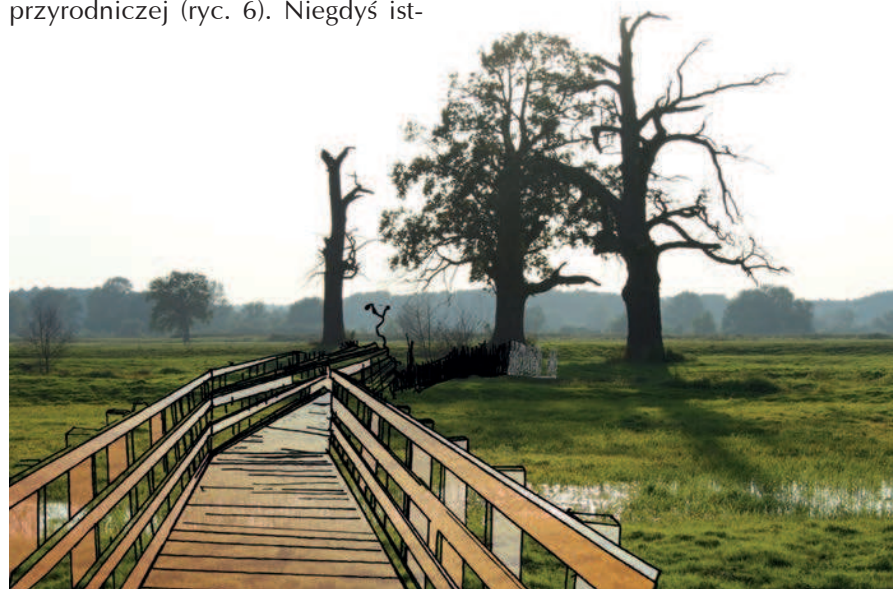
Ryc. 6. Drzewa owocowe – zachowany ślad po dawnej gajówce

Fig. 6. Old orchard – trace of a former game-keeper's cottage

Kowala”, zlokalizowany przy drodze wojewódzkiej przeznaczyć można na zajazd turystyczny (ryc. 4).

Elementy, które już nie istnieją, a były ważne z punktu widzenia funkcjonowania wsi – młyn, karczma, cegielnia – powinny zostać przywrócone przestrzeni kulturowej w postaci fantomów i znaków (ryc. 5). Ich pozostałości w terenie (zarysy fundamentów, przebieg dróg, reliktów zespołów zieleni komponowanej) stanowią ważne wskazówki projektowe. W miejscu dawnej gajówki zaproponowano wzniesienie pawilonu wystawowego o tematyce przyrodniczej (ryc. 6). Niegdyś ist-

niejące przeprawy komunikacyjne na łąkach powinny zostać odtworzone (ryc. 7). Ukierunkuje to ruch turystyczny i wyeliminuje aktualnie istniejący problem niekontrolowanej penetracji tego terenu przez turystów. Podkreślono też konieczność ochrony, wzmocnienia lub odtworzenia powiązań widokowych, jako śladów przemyślanego działania twórców historycznego założenia. Dla zaakcentowania dawnych relacji przestrzenno-krajobrazowych konieczne jest podkreślenie otwarć i osi widokowych na kluczowe obiekty

Ryc. 7. Koncepcja kładki na łąkach – odtworzenie dawnych powiązań komunikacyjnych

Fig. 7. Wooden footpath at the Warta river valley – reconstruction of former communication links

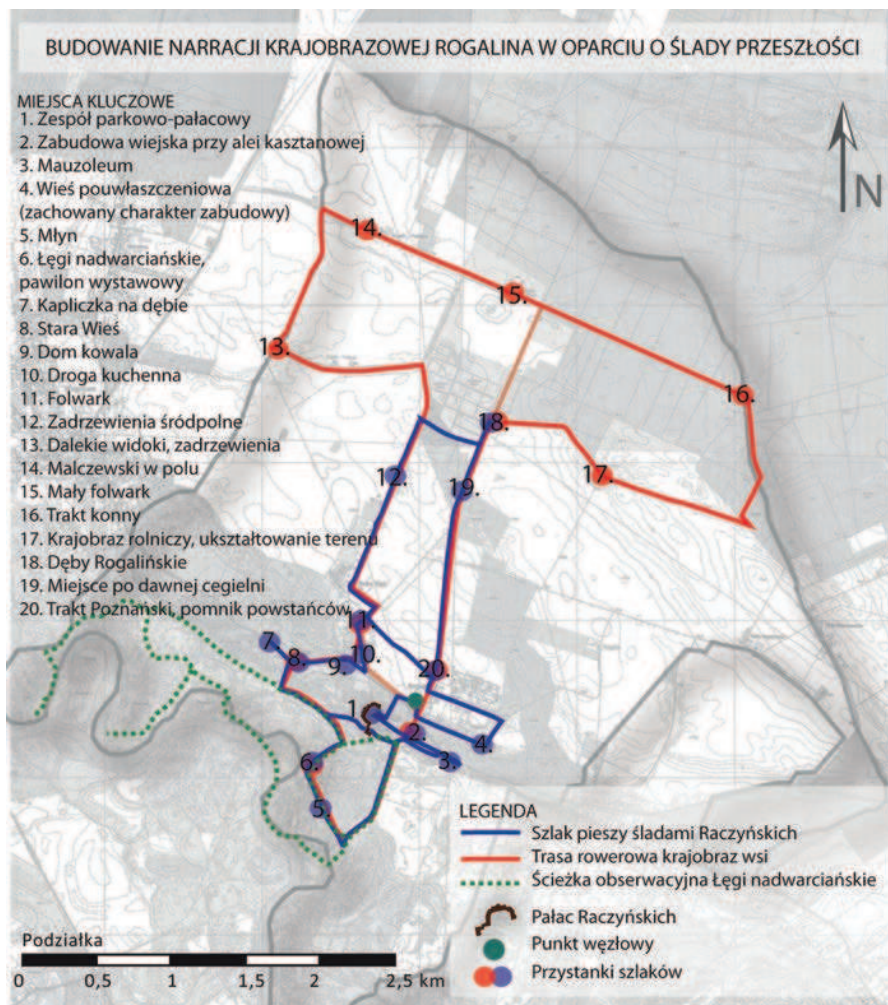
architektoniczne, takie jak pałac czy mauzoleum. Miejsca ważne dla narracji krajobrazowej stały się podstawą dla wytyczenia tematycznych tras turystycznych (ryc. 8).

Podsumowanie

Conclusions

Strategię ochrony krajobrazu kulturowego Rogalina oparto w znacznym stopniu na idei narracji krajobrazowej. Przyjęto założenie, że czytelność istniejącej struktury krajobrazu sprzyja budowaniu poczucia przynależności do miejsca zamieszkania oraz wzmacnia troskę o wspólną przestrzeń, przez co pośrednio przyczynia się do ochrony krajobrazu. Czytelny krajobraz, o wyraźnie zarysowanych cechach indywidualnych, jest mniej wrażliwy na negatywne zmiany, które często wynikają z braku zrozumienia zastanych form. Założenia strategii rozwoju w pierwszej kolejności odnoszą się więc do uczynienia istniejących form krajobrazu. Pozwoli to na odzyskanie miejsc, które dawniej pełniły ważne funkcje społeczne, włączenie ich do współczesnej struktury funkcjonalno-przestrzennej wsi i do nowej oferty turystycznej.

Określenie specyfiki i zakresu działań na rzecz ochrony, kształtowania i rewaloryzacji form krajobrazu kulturowego wymaga wnikliwego i wszechstronnego rozpoznania zasobów oraz odczytania jego znaczeń. Proponowane podejście badawcze

Ryc. 8. Budowanie narracji krajobrazowej w oparciu o ślady przeszłości

Fig. 8. How to strengthen landscape narratives by historical traces

Przypisy

- ¹ Potteiger M., Purinton J., 1998, *Landscape narratives. Design practices for telling stories*. John Wiley & Sons, Inc., New York.
- ² Raszeja E. (kierownik tematu), Klause G., Gałęcka A., Ludwiczak Z., Jaroszevska M., 2010, *Ocena zasobów krajobrazu i dziedzictwa kulturowego oraz możliwości ich wykorzystania w strategii rozwoju wsi Rogalin*. Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu. Temat ten został podjęty na wniosek Rady Sołectkiej Rogalina, na zlecenie Urzędu Miejskiego w Mosinie.
- ³ Dąbrowska-Budziło K., 2002, *Treść krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie*. Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej, Seria Architektura nr 46, Kraków.
- ⁴ Jones M., 2003, *The concept of cultural landscape: discourse and narratives* [w:] *Landscape interfaces: cultural heritage in changing landscapes*. Kulwer Academic Publishers
- ⁵ Raszeja E., 2005, *Tożsamość, trwałość, rozwój; Ochrona krajobrazu kulturowego w projektach odnowy wsi*. Architektura Krajobrazu Nr 1-2/2005, 41-50.
- ⁶ Spirn A. W., 1998, *The language of landscape*. Yale University Press, New Haven – London.
- ⁷ Potteiger M., Purinton J., 1998, op. cit.
- ⁸ Raszeja E., 2008, op. cit.
- ⁹ Majewski J., Lane B., 2003: *Turystyka wiejska i rozwój lokalny*. Fundacja Edukacja dla Demokracji, Warszawa
- ¹⁰ Raczyński E., 1991, *Rogalin i jego mieszkańcy*. Rada Miejska Poznania, Poznań.

i projektowe, oparte na założeniach teoretycznych i metodologicznych narracji krajobrazowej, polega na budowaniu indywidualnych rozwiązań, przy poszanowaniu i uwzględnieniu specyfiki miejsca oraz społecznej percepcji i potrzeb mieszkańców. Celem nie jest pełna rekonstrukcja zabytkowych form i elementów, lecz dostarczenie mieszkańcom i turystom klucza do odczytania treści zapisanej w krajobrazie, dzięki nowoczesnym rozwiązaniom projektowym. Nie chodzi o tworzenie „skansenu”, lecz zachowanie autentyczności i żywotności krajobrazu Rogalina jako miejsca życia ludzi.

Uczytelnienie znaków i symboli w przestrzeni historyczno-kulturowej wymaga wszechstronnego i dogłębnego poznania struktury krajobrazu, zarówno w aspekcie przestrzennym, jak i czasowym. Historia, poza wymiarem symbolicznym, niematerialnym i emocjonalnym, niesie ze sobą potencjał, który powinien stać się inspiracją do pracy twórczej, przy kreowaniu nowej jakości przestrzeni.

Elżbieta Raszeja, Anna Gałęcka

Zakład Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
Department of Landscape Architecture
Poznan University of Life Sciences